

ISSN 1999-4214 (print)

ISSN 2957-5095 (online)

ЕУРАЗИЯ ГУМАНИТАРЛЫҚ ИНСТИТУТЫНЫҢ

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

ЕВРАЗИЙСКОГО
ГУМАНИТАРНОГО
ИНСТИТУТА

BULLETIN

OF THE EURASIAN
HUMANITIES
INSTITUTE

№3/2026

Жылына 4 рет шығады
2001 ж. шыға бастаған

Выходит 4 раза в год
Начал издаваться с 2001 г.

Published 4 times a year
Began to be published in 2001

Астана, 2026

Бас редактор **Дауренбекова Л.Н.**
А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті,
филология ғылымдарының кандидаты
Жауапты редактор **Алимбаев А.Е.**
А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті,
философия докторы (PhD)

Редакция алқасы

Аймұхамбет Ж.Ә.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Ақтаева К.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Мицкевич атындағы Польша университеті, Познань, Польша.
Әбсадық А.А.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Аасланд Е.	философия докторы (PhD), профессор
Бредихин С.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Солтүстік Кавказ федералды университеті, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	филология ғылымдарының кандидаты, доцент Ә. Бөкейхан атындағы университеті, Семей, Қазақстан
Ермекова Т.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
Есиркепова К.Қ.	филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Жүсіпов Н.Қ.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан
Каранфил Г.	философия докторы (PhD), профессор, Комрат мемлекеттік университеті, Кишинев, Молдова
Курбанова М.М.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Алишер Навои атындағы Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Ташкент, Өзбекстан
Қамзабекұлы Д.	ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Құрысжан Л.Ә.	филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Ханкук шетелтану университеті, Сеул, Оңтүстік Корея
Онер М.	философия докторы (PhD), профессор, Эгей университеті, Измир, Туркия
Олдфилд А.	Философия докторы (PhD), профессор, Каролина Университеті Каролина, АҚШ
Пименова М.В.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Шет ел тілдері институты, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазан федералды университеті, Қазан, Татарстан, РФ
Сенмез О.Ф.	философия докторы (PhD), профессор, Токат Газиосманпаша университеті, Токат, Түркия

Редакцияның мекенжайы: 010009, Астана қ., Жұмабаев даңғ., 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы.
Меншіктенуші: «А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты»
Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі Ақпарат комитетінде қайта есепке қойылды. Тіркеу № KZ92VPY00046970 17.03.2022
Басуға 25.09.2026 ж. қол қойылды. Пішімі 60*84 1\8. Қағаз офсеттік Көлемі. БТ.
Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 89
«Ақтаев У.Е.» баспасында басылып шықты

© А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты

Главный редактор **Дауренбекова Л.Н.**
Кандидат филологических наук, доцент Евразийского гуманитарного института имени
А.К. Кусаинова
Ответственный редактор **Алимбаев А.Е.**
Доктор философии (PhD), доцент Евразийского гуманитарного института имени
А.К. Кусаинова

Редакционная коллегия

Аймухамбет Ж.А.	доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Актаева К.	доктор филологических наук, профессор, университет имени Адама Мицкевича, Познань, Польша.
Абсадық А.А.	доктор филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Аасланд Е.	доктор философии (PhD), профессор
Бредихин С.Н.	доктор филологических наук, профессор, Северо-Кавказский федеральный университет, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	кандидат филологических наук, доцент университет имени А. Бокейхана, Семей, Казахстан
Ермекова Т.Н.	доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан
Есиркепова К.К.	кандидат филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Жусипов Н.К.	доктор филологических наук, профессор, Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан
Каранфил Г.	доктор философии (PhD), профессор, Комратский государственный университет, Кишинев, Молдова
Курбанова М.М.	доктор филологических наук, профессор, Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы им. Алишера Навои, Ташкент, Узбекистан
Камзабекулы Д.	академик НАН РК, доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Курысжан Л.А.	кандидат филологических наук, профессор, Университет иностранных языков Ханкук, Сеул, Южная Корея
Онер М.	доктор философии (PhD), профессор, Эгейский университет, Измир, Турция
Олдфилд А.	доктор философии (PhD), профессор, Университет Каролины Каролина, США
Пименова М.В.	доктор филологических наук, профессор, Институт иностранных языков, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	доктор филологических наук, профессор, Казанский федеральный университет, Казань, Татарстан, РФ
Сенмез О.Ф.	доктор философии (PhD), профессор, Университет Токат Газиосманпаша, Токат, Турция

Адрес редакции: 010009, г. Астана., пр. Жумабаева, 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Вестник Евразийского гуманитарного института.
Собственник: «Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова».
Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан Комитет информации постановлено на переучет № KZ92VPY00046970 17.03.2022
Подписано в печать 25.09.2026 г. Формат 60*84 1\8. Бум. типогр.
Тираж 200. Цена согласовано. Заказ № 89
Напечатано в издательстве «У.Е. Актаева»

©Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова

Chief Editor **Daurenbekova L.N.**
Candidate of Philological Science, Associate Professor of the A.K. Kussayinov Eurasian Humanities
Institute
Editor-in-Chief **Alimbayev A.E.**
Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of the A.K. Kussayinov Eurasian Humanities
Institute

Editorial Board

Aimuhambet Zh.A.	Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Aktayeva K.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Poznan Adam Mitskevich University, Poznan, Poland
Absadyk A.A.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
Aasland E.	
Bredikhin S.N.	Doctor of Philological Sciences, Professor, North-Caucasus Federal University, Stavropol, RF
Гайнуллина Ф.А.	Candidate of Philological Sciences, Associate Professor Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan
Yermekova T.N.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kaz. National Women's Pedagogical University. Almaty, Kazakhstan
Yesirkepova K.K.	Candidate of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
Zhusipov N.K.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan
Karanfil G.	Doctor of Philological (PhD), Professor, Komrat Devlet Univerditesi, Kishinev, Moldova
Kurbanova M.M.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoyi, Tashkent, Uzbekistan
Kamzabekuly D.	Academician of NAS RK, Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Kuryszhana L.A.	Candidate of Philological Sciences, Professor, Hankuk University of Foreign Studies Seoul Korea
Oner M.	Doctor of Philological (PhD), Professor, Aegean University, Izmir, Turkey
Oldfield A.	Doctor of Philological (PhD), Professor, Coastal Carolina University Carolina, USA
Pimenova M.V.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Foreign Languages Institute, St-Petersburg, RF
Seifullina F.S.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, RF
Senmez O.F.	(PhD), Professor, Tokat Gaziosmanpasa University, Tokat, Turkey

Editorial address: 010009, Astana., 4, Prospect Zhumabayev
Tel/Fax: (7172) 561 933; e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Bulletin of the Eurasian Humanities Institute.

Owner: «A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute».

The Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan Information Committee decided to re-register No. KZ92VPY00046970 17.03.2022

Signed for printing 25.09.2026 Format 60 * 84 1 \ 8. Paper. Printing house

Circulation 200. Price agreed. Order No. 89

Printed in the publishing house of «U.E. Aktaev»

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ / CONTENTS

ТІЛ БІЛІМІ / ЯЗЫКОЗНАНИЕ / LINGUISTICS		
БАҚЫТЖАНОВА А.К.	The problem of Professional Language in Scientific Publications of the International Database Scopus	7
ЕРСҰЛТАНОВА Қ.Ж.	Қазақ тілінің цифрлық медиакөңістіктегі тіл тазалығы	23
ИМАНБЕРДІ С.Қ. ӘБДУӘЛИҰЛЫ Б.	Қазақ кісі есімдері: отбасы және демография	32
КЕСІКБАЕВА Ә. ЕСЕНОВА Қ.Ө. ИСМАИЛОВА Ф.К.	Қазақ очерктерінің типтік түрлері және жолсапар очерктерінің прагматикасы	42
МУСАЕВ Ә.С. АМАНГЕЛЬДИН Е.А. АЛКЕБАЕВА Д.А.	Адам мен жасанды интеллект коммуникациясы: тілдік имитация және иллюзия	54
НУРБАЕВА А.М. БАЙСЫДЫК И.Б. АҚЫБАЕВА Н.Н.	Генеративный искусственный интеллект в рекламном дискурсе: языковые сдвиги и трансформация голоса бренда	65
NURDAULET P. BIRAY N. MAULET A.	Theoretical Foundations of the Linguoculturological Study of Kui-anysz texts: Language and Culture, Linguocultural Unit, Concept, Symbol, and Cultural Code	78
ОРАЗБАЕВА Ф.Ш. РЫСҚҰЛОВА А.Д. ПЕРТАЕВА Ә.К.	Қазақ, орыс және ағылшын дискурсындағы генеративті семантика: салыстырмалы-типологиялық талдау	89
РАҚЫМҒАЛИЕВА А.О. ИСАКОВА С.С. МУХАМЕДЖАНОВА Г.Т.	Қазақ тіл білімінде когнитивтік терминтаңымның қалыптасуы мен дамуы	102
SAURBAYEV R.ZH. PASHAN D.M.	The Manifestation of Emotive and Evaluative Dimensions in Lexical Usage within the Context of Communication	111
СНАБЕКОВА М.М. НУРТАЕВА А.Б.	Қазақ және ағылшын тіліндегі жеке жұлдыздардың халықтық космонимдік атаулары жайында	124
ТҰЯҚБАЙ Т. ТҰЯҚБАЕВА Р. ТОЙБЕКОВА С.	Абай шығармаларындағы «е» көмекші етістігінің эволюциясы	133
ӘДЕБИЕТТАНУ / ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ / LITERATURE STUDIES		
АЙМҰХАМБЕТ Ж.Ә. НУРДАУЛЕТОВА Б.И. БЕКЕЕВА Н.Ж.	Алтай оронимі мен Ертіс гидронимі: фольклорлық нұсқалар және этимологиялық талдау	146
АЛМАСХАНҚЫЗЫ А. СЕЙІТОВА Б.Б. МЕЛЬНИК С.	Асқар Алтай прозасындағы интермәтін және ұлттық семиосфера	158

ҚОРҒАНБЕКОВ Б.С. ДАУЛЕТ Л.	Мырзашөл өңірі қазақтарының фольклоры: жанрлық жүйесі мен мәдени-танымдық ерекшелігі	173
KARBOZOV E.K. NOGAIBEK KYZY L.	Semiotic and Symbolic Significance of Sacred Notions in Wedding Ritual Folklore	184
ДИЛЬДЕБАЕВА Ж.Ш. АХМЕТ К.С.	Әдебиеттегі кроссвер жанры және қазіргі қазақ прозасы	196
ЖОРАШОВА А.М. АЙТУГАНОВА С.Ш. ТАМАБАЕВА Қ.Ө.	Қазіргі қазақ прозасындағы метанарратив: Айгүл Кемелбаева шығармаларының құрылымдық ерекшеліктері	207
ЖУМАГЕЛДИН Ж.Ш. ЖАРЫЛҒАПОВ Ж.Ж. КЕНЖЕГАЛИЕВ С.А.	Қазақ анималистік прозасындағы баяндау формаларының құрылымы	218
ИСИНА Н.У. НУРМАНОВА Ж.К. ЖАПАНОВА М.Е.	Авторская стратегия в малой прозе Умит Тажкен	227
МИРАЗОВА М.Н. БОЛТАНОВА Ж.	Қазылық тауының көркем санадағы пішіні	243
ОРАЗХАН Н.Н. ДАРИБАЕВ С.Д. МАХАНБЕТҚЫЗЫ А.	*Қорқыт ата бейнесін медиакеңістікте жандандыру мәселесі	252
САДЫҚ А.С.	Қазақ ғашықтық ән өлеңдерінің поэтикалық типологиясы	262
САПАШ Ш.Б. ТАХАН С.Ш.	Методологические подходы к изучению казахской драматургии в отечественном литературоведении 1960–1980-х годов	273
СИРЯЧЕНКО В.В. БАЗЫЛОВА Б.К. СЕКЕЙ Ж.	Возможности и вызовы интеграции искусственного интеллекта и визуализации данных в изучение эволюции казахской литературы	284
ТОҚТАРБАЙ Е. Н. ӘУБӘКІРОВА Қ.А. ТОҚСАМБАЕВА А.О.	Шәкәрім поэзиясындағы «оян» мотиві	294
UTESHOVA A.A. MATBEK N.K.	Mystical Chronotope and Mythical Symbolism in Contemporary Kazakh Youth Prose	305
ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ / МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ / METHODOLOGY OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE		
АСҚАРОВА Г.С. КАРИБЕКОВА А.Ж. АЙТОВА Ж.Ж.	Цифрлық гуманитаристика аясында ежелгі дәуір әдебиетін оқытудың жаңа парадигмасы	315
САТКЕНОВА Ш. ТЛЕУБАЕВ С. Б.	Мультимедиялық құралдар арқылы қазіргі қазақ әңгімелерін оқытудың ерекшелігі	328

Ф.Ш. ОРАЗБАЕВА¹ *А.Д. РЫСҚҰЛОВА² Э.К. ПЕРТАЕВА³ Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан^{1,2}Ш.Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз университеті,
Тараз, Қазақстан³(e-mail: f_orazbaeva@mail.ru¹, ainagulr@mail.ru², auditor.59@mail.ru³)***ҚАЗАҚ, ОРЫС ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ДИСКУРСЫНДАҒЫ ГЕНЕРАТИВТІ
СЕМАНТИКА: САЛЫСТЫРМАЛЫ-ТИПОЛОГИЯЛЫҚ ТАЛДАУ**

Аңдатпа. Зерттеу нысаны — қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі дискурстық материалдарда терең мағыналық құрылымның берілу жолдары. Мақалада генеративті семантиканың коммуникативтік-прагматикалық сипаты, эксплицитті және имплицитті байланыстардың арақатынасы, ретроспекция мен синтаксистік параллелизмнің тілдер бойынша таралуы қарастырылды. Зерттеу материалы ашық электрондық корпустардан іріктелген 120 мәтіндік фрагменттен құралды. Әр тілден 40 фрагмент алынды. Морфологиялық, синтаксистік, лексикалық және семантикалық талдау салыстырмалы және статистикалық өңдеумен ұштастырылды. Кодтауға екі тәуелсіз сарапшы қатысып, келісім деңгейі Cohen's Kappa коэффициентімен тексерілді ($\kappa=0,84$). Тіл мен дискурстық ұйымдасу типтері арасындағы байланыс Pearson χ^2 критерийі және Cramer's V арқылы бағаланды. Нәтижелер қазақ мәтіндерінде имплицитті модельдің 67,5 пайыз, ағылшын мәтіндерінде эксплицитті модельдің 77,5 пайыз болғанын көрсетті; орыс тілі аралас сипат танытты. Бұл айырмашылық статистикалық мәнге ие болды. Ретроспекциялық құрылымдардың жиілігі үш тілде шамалас болса, синтаксистік параллелизм орыс мәтіндерінде жиірек кездесті. Зерттеу үш тілдегі дискурстық ұйымдасу мен тілдік типологияның байланысын нақтылап, эксплицитті және имплицитті модельдердің арақатынасын жинақтайтын типологиялық-дискурстық баланс көрсеткішін ұсынады. Алынған тұжырымдар генеративті семантиканы тұтас мәтін деңгейінде сипаттауға және тілдер арасындағы дискурстық айырмашылықтарды түсіндіруге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: генеративті семантика, дискурс, эксплицитті модель, имплицитті модель, ретроспекция, синтаксистік параллелизм, когезия, типологиялық-дискурстық баланс.

Кіріспе. Адам тіл арқылы қоршаған ортадан ақпарат қабылдайды және оны өзгелермен бөліседі. Ойын санада жүйелеп, тұтас мағынаны қалыптастырады және тыңдаушының қабылдауын да ескереді. Сөйлем мағынасы оның алдыңғы және кейінгі ақпаратпен

**Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын BR28713427 «Үздіксіз білім берудегі халықаралық және ұлттық стандарттарға сәйкес лингвокоммуникация мен нейролингвистика негізінде мемлекеттік деңгейде меңгерудің әлеуметтік-педагогикалық парадигмасы» атты бағдарламалық-нысаналы жоба аясында әзірленді*

байланысы, астарлы мазмұны мен мәнмәтін арқылы ашылады. Бір синтаксистік үлгі әр жағдаятта әртүрлі мағына беруі мүмкін. Осы себепті дискурс пен мәнмәтін тілдік мағынаны түсіндірудің негізгі шарттарының бірі саналады.

Генеративті семантикада тілдік форманың сыртқы көрінісінен гөрі оның негізіндегі ұғымдық байланыстарға басымдық беріледі. Мағына сөйлем құрылымын қалыптастыратын бастапқы ұғымдық негіз деп танылады. Г.Лакофф семантикалық репрезентацияның синтаксистік ұйымдасуға ықпалын қарастырды [1, 232]. Дж.Макколи грамматиканы сипаттауда семантиканың жетекші қызмет атқаратынын көрсетеді [2, 124]. Осы теориялық ұстанымдар мақаладағы дискурстық материалдарды талдаудың бағытын айқындайды. Терең құрылым мәтіндегі негізгі ұғымдық мазмұнды, предикат пен оған қатысушы аргументтердің мағыналық байланысын білдіреді. Үстірт құрылым сол мағынаның морфологиялық тұлғалар, синтаксистік құрылым, лексикалық таңдау және дискурстық байланыс арқылы берілуін көрсетеді. Предикаттық құрылым қатысушы рөлдерімен және тілдік тұлғаның танымдық ұстанымымен сабақтас қарастырылады [3, 25].

Нейролингвистика мен коммуникативтік тіл біліміне арналған зерттеулер мағынаның сөйлеу әрекеті үстінде қалыптасатынын көрсетеді [4, 106]. Мағына сөйлеуші, тыңдаушы және мәнмәтін арасындағы қатынас арқылы ашылады. Мәтіннің тұтастығын сақтауда когезия мен ретроспекцияның қызметі маңызды. Когезия сөйлемдердің байланысын ұйымдастырса, ретроспекция бұрын берілген ақпаратты кейінгі оймен сабақтастырады.

Лексикалық бірліктер де мәтіннің ортақ мағыналық өрісін қалыптастыруға қатысады. Тұрақты тіркестер, колокациялар мен метафоралар эмоциялық реңкті күшейтіп, тұспалды мазмұнның берілуіне ықпал етеді. Мәтін когеренттілігі мен байланыстырушы элементтердің қызметіне арналған зерттеулер ой сабақтастығының ақпаратты тұтас қабылдаудағы орнын көрсетеді. Мағыналық қатынастар ашық берілген мәтінді қабылдау жеңіл болса, имплицитті байланыстарды түсіну барысында оқырман мәнмәтінге көбірек сүйенеді. Когнитивтік зерттеулер мәтін құрылымының жады мен түсіну үдерісіне ықпалын қарастырады. Ситуациялық модель теориясы бойынша қабылдаушы жекелеген сөйлемдермен шектелмей, олардың негізінде тұтас мағыналық жүйе қалыптастырады [5, 162].

Соңғы зерттеулер академиялық және кәсіби дискурстағы когезиялық ұйымдасуға назар аударады. Әртүрлі пәндік салаларда мәтін құрылымы өзіндік сипатқа ие болады. Жалғаулықтар мен дискурстық маркерлердің қызметі тілдер арасында да бірдей емес [6, 1]. Бір тілде мағыналық қатынас арнайы маркерлермен ашық көрсетілсе, екінші тілде морфологиялық тұлғалар немесе мәнмәтін арқылы танылады. Мәтіннің мағыналық тұтастығы оны қабылдау үдерісімен сабақтас. Дискурстық когеренттілік сөйлемдер арасындағы байланысты, алдыңғы және кейінгі ақпараттың жалғастығын тануға мүмкіндік береді. Кәсіби коммуникацияда когезиялық құралдар мәтіннің прагматикалық мақсатын жүзеге асырып, тілдік бірліктердің таңдалуына ықпал етеді [7, 155]. Осы тұрғыдан мағына синтаксистік құрылым, морфологиялық тұлға, лексикалық қолданыс және мәнмәтіннің өзара байланысы арқылы қалыптасады.

Қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі генеративті семантиканың коммуникативтік-прагматикалық сипаты салыстырмалы тұрғыдан толық зерттелмеген. Морфологиялық, синтаксистік және лексикалық құралдардың терең ұғымдық құрылымды жеткізудегі қызметі де жүйелі сипаттауды қажет етеді.

Зерттеудің мақсаты — қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі дискурстық материалдар негізінде генеративті семантиканың коммуникативтік-прагматикалық көрінісін салыстырмалы сипаттау. Зерттеудің ғылыми жаңалығы терең ұғымдық құрылымның үш тілдегі морфологиялық, синтаксистік және лексикалық құралдар арқылы берілу ерекшеліктерін сандық деректермен негіздеуден көрінеді. Эксплицитті және имплицитті байланыстардың арақатынасын жинақтау үшін типологиялық-дискурстық баланс көрсеткіші ұсынылды.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Зерттеу материалы қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі ашық электрондық корпустардан алынды. Қазақ тіліндегі деректер Қазақ тілінің ұлттық корпусы [8] мен Алматы қазақ тілі корпусынан іріктелді [9]. Орыс тіліндегі фрагменттер Орыс тілінің ұлттық корпусынан [10], ағылшын тіліндегі үлгілер Corpus of Contemporary American English [11] және News on the Web Corpus қорларынан таңдалды [12]. Материал құрамына көркем, публицистикалық, ғылыми және интернет-дискурс мәтіндері енгізілді. Көркем және публицистикалық үлгілердің үлесі басым болды.

Әр тілден 40 фрагмент алынып, зерттеу материалының жалпы саны 120 мәтіндік фрагментті құрады. Бірфрагменттің көлемі 150–300 сөз аралығында белгіленді. Жинақталған деректердің жалпы көлемі шамамен 24 000 сөзге жетті. Қазақ тіліндегі материалдар 1995–2022 жылдары, орыс тіліндегі үлгілер 1980–2020 жылдары, ағылшын тіліндегі мәтіндер 1990–2023 жылдары жарияланған еңбектерден алынды. Жанрлық үлес үш тілде өзара сәйкестендірілді, ал көркем және публицистикалық фрагменттердің саны ғылыми және интернет-дискурс үлгілерінен көбірек болды. Фрагменттерді таңдауда мәтіннің тілі, жанры, жарияланған кезеңі, көлемі және мағыналық тұтастығы ескерілді. Үзінділер көлемді мәтіндерден алынғанымен, олардың бастапқы баяндау желісі мен мағыналық байланысы бұзылған жоқ. Эксплицитті не имплицитті байланыстың, ретроспекциялық құрылымның немесе синтаксистік параллелизмнің болуы іріктеу шартына енгізілмеді. Бұл белгілер материал жинақталып болғаннан кейін анықталды. Осы тәртіп белгілі бір дискурстық үлгінің зерттеу корпусында әдейі басым болып кетуіне жол бермеу үшін сақталды.

Жұмыс бірнеше өзара сабақтас кезеңнен тұрды. Алдымен мәтіндегі формалды байланыс құралдары тіркелді. Морфологиялық деңгейде шақ және рай тұлғалары, есімше мен көсемше формалары, тәуелдік және септік жалғауларының дискурстық қызметі сараланды. Синтаксистік талдау салалас және сабақтас құрмалас сөйлемдерді, параллель құрылымдарды, эллипсис пен инверсияны қамтыды. Лексикалық деңгейде сөз қайталамалары, синонимдік қатарлар, коллокациялар мен тұрақты тіркестердің мәтін тұтастығын сақтаудағы орны анықталды.

Келесі кезекте фрагменттердің мағыналық құрылысы талданды. Әр мәтіндегі негізгі әрекет, оған қатысушы тұлғалар және олардың арасындағы предикаттық-аргументтік қатынастар белгіленді. Себеп, шарт, уақыт, мақсат пен нәтиже мәндері жеке қарастырылды. Арнайы тілдік көрсеткішпен берілмегенімен, морфологиялық тұлғалар, сөз қайталамалары немесе алдыңғы ақпарат арқылы танылатын байланыстар да есепке алынды. Сөйлемдер арасындағы себептік, уақыттық, қарсылықты немесе қорытынды қатынас жалғаулықтар мен дискурстық маркерлер арқылы тікелей берілсе, ол эксплицитті модельге жатқызылды. Арнайы маркер қолданылмай, байланыс етістік тұлғалары, қосымшалар, лексикалық сабақтастық және мәнмәтін арқылы танылған жағдайда имплицитті модель деп белгіленді. Әр фрагменттегі эксплицитті және имплицитті байланыстардың саны салыстырылып, жиілігі жоғары модель басым санат деп белгіленді. Сондықтан эксплицитті және имплицитті модельдер өзара толықтырушы санаттар түрінде кодталды.

Ретроспекциялық құрылым мәтіннің кейінгі бөлігінде бұрын айтылған оқиғаға, әрекетке немесе пікірге қайта оралу арқылы анықталды. Оның морфологиялық көрсеткіштеріне шақ тұлғалары, есімше мен көсемше формалары жатқызылды. Алдыңғы ақпаратқа сілтейтін сөздер мен тіркестер ретроспекцияның лексикалық және мәнмәтіндік көрінісі деп танылды. Синтаксистік параллелизм сөйлемдерде немесе сөйлем бөліктерінде бір үлгідегі құрылымдардың қайталануы арқылы белгіленді. Мұндай қолданыстардың ой екінісі мен эмоциялық реңкке ықпалы мәтіннің жалпы мазмұнына сүйеніп түсіндірілді.

Сапалық талдау барысында үстірт және терең құрылым арасындағы байланыс та қарастырылды. Предикаттық құрылым, аргументтік қатынас, тақырып пен реманың орналасуы, ақпараттық фокус, пресуппозиция және имплицитті мазмұн нақты мәтіндік мысалдар негізінде сипатталды. Бұл белгілер сандық айнымалы түрінде есептелген жоқ. Олар мәтіндегі мағыналық қатынастарды тереңірек түсіндіру үшін пайдаланылды. Салыстырмалы кезеңде қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі дискурстық үлгілердің

таралуы өзара салыстырылды. Сандық өңдеуге төрт көрсеткіш енгізілді: эксплицитті маркерлік модель, имплицитті байланыс моделі, ретроспекциялық құрылым және синтаксистік параллелизм. Алғашқы екі көрсеткіш бір-бірін толықтыратын санаттар түрінде тіркелді. Ретроспекция мен синтаксистік параллелизм әр фрагментте бар немесе жоқ деген өлшем бойынша бөлек кодталды.

Кодтауға екі тәуелсіз сарапшы қатысты. Олар 120 мәтіндік фрагментті алдын ала белгіленген операциялық өлшемдерге сүйеніп, бір-бірінен тәуелсіз жіктеді. Төрт кодтау санаты бойынша сарапшылар арасындағы жалпы келісім Cohen's Kappa коэффициентімен бағаланып, $\kappa=0,84$ нәтижесі алынды. Пікір алшақтығы байқалған фрагменттер қайта қаралып, түпкілікті шешім нақты мәтіндік дерек негізінде қабылданды. Сандық мәліметтер IBM SPSS Statistics бағдарламасында өңделді. Тілдік топ пен дискурстық ұйымдасу белгілерінің таралуы арасындағы байланысты тексеру үшін Pearson χ^2 критерийі қолданылды. Байланыстың шамасы Cramer's V коэффициентімен бағаланды. Статистикалық мәнділік шегі $p<0,05$ деп белгіленді.

Эксплицитті және имплицитті үлгілердің әр тілдегі арақатынасын жинақтап көрсету үшін типологиялық-дискурстық баланс көрсеткіші есептелді. Ол дербес статистикалық тестке жатпайды және екі модельдің пайыздық арақатынасын ықшам түрде сипаттайды. Көрсеткіш эксплицитті модель үлесінен имплицитті модель үлесін азайту арқылы анықталды: $ТДБ = \text{эксплицитті модель үлесі} - \text{имплицитті модель үлесі}$. Теріс мән имплицитті бағыттың басымдығын, оң мән эксплицитті үлгінің жиірек қолданылғанын білдіреді. Нөлге жақын нәтиже екі модельдің таралуы шамалас екенін көрсетеді. Талдаудың сенімділігі материалдың теңгерімді іріктелуі, кодтау өлшемдерінің бірізді сақталуы және екі сарапшы шешімінің салыстырылуы арқылы қамтамасыз етілді. Барлық тұжырымдар мәтіндік мысалдар мен сандық нәтижелерге сүйеніп жасалды.

Талқылау мен бақылау. Қазақша фрагменттерде бұрын болған әрекет кейінгі баяндаумен көбіне есімше және көсемше тұлғалары арқылы сабақтасады. *-ған/-ген* формалары өткен оқиғаны қайта жаңғыртып, уақыт желісін сақтайды. Көсемшелер өзара жалғасқан бірнеше әрекетті бір арнаға біріктіріп, олардың орындалу ретін жалғаулықсыз білдіреді. Ретроспекциялық мазмұн осы тұлғалар мен мәнмәтіннің қабаттаса жұмсалыуынан танылады. Мұндай қолданыс қазақ тілінің агглютинативті табиғатымен, грамматикалық мәнді қосымшаларға жинақтап беру мүмкіндігімен сабақтас.

Ағылшынша деректерде уақыт, себеп және қарсылық мәндері *when, after, before, because, however* тәрізді маркерлермен айқын белгіленген. Олар сөйлемдер арасындағы логикалық сабақтастықты ашып, ойдың өрбу бағытын көрсетеді. Бұл қолданыстар Halliday мен Hasan сипаттаған когезиялық амалдарға сәйкес келеді [13, 226]. Орысша фрагменттерде синтаксистік параллелизм мен қайталама үлгілердің қызметі басымырақ байқалды. Бірдей қалыптағы сөйлемдердің қатарласа берілуі мағыналық екпінді күшейтіп, эмоциялық реңк үстейді. Аталған белгі Джекендофтың семантикалық мазмұн мен синтаксистік ұйымдасудың арақатынасы туралы пайымдарымен үндеседі [14, 4]. Салыстыру нәтижесі үш тілдегі сабақтастықтың олардың грамматикалық табиғатына сай әркелкі рәсімделетінін көрсетті.

Морфологиялық тұлғалар сөйлеушінің бағасын, болжамын, ниеті мен қатысымдық мақсатын да аңғартады. Шартты рай ықтимал әрекетті белгілі бір шартқа тәуелді етіп көрсетсе, бұйрық рай адресатқа ықпал ету ниетін білдіреді. Осы белгілер грамматикалық формалардың прагматикалық мазмұн жеткізудегі орнын айқындайды және Левинсонның тілдік форма мен прагматикалық мәннің сабақтастығы жөніндегі тұжырымдарымен үйлеседі [15, 35].

Тұрақты тіркестер, сөз қайталамалары мен өзара тіркесімді бірліктер ортақ семантикалық өріс түзеді. Олардың ассоциациялық сабақтастығы бұрын берілген ақпаратты кейінгі оймен жалғап, тақырып желісінің үзілуіне жол бермейді. Лексикалық амалдар сөйлемдерді бір мазмұндық арнаға топтастырып, сипатталған жағдаяттың тұтас бейнесін танытады. Осыған байланысты мәтін тұтастығы грамматикалық көрсеткіштермен қоса лексикалық сабақтастыққа да сүйенеді.

Эксплицитті үлгіде ой бөліктерінің арасы арнайы маркерлермен тікелей белгіленеді. Имплицитті қолданыста байланыс ашық көрсетілмей, алдыңғы ақпараттан, сөз тұлғаларынан және жалпы мәнмәтіннен аңғарылады. Zwaan мен Radvansky қабылдау кезінде санада өзара сабақтас ситуациялық модель түзілетінін көрсетеді [5, 162]. Зерттеу деректері де мазмұнның жеке сөйлем шегінде қалмай, тұтас дискурс көлемінде ашылатынын дәлелдейді.

Нәтижелер. Зерттеуге қазақ, орыс және ағылшын тілдерінен тең мөлшерде алынған 120 мәтіндік фрагмент енгізілді. Талдау барысында мағыналық байланыстың эксплицитті және имплицитті берілуі, ретроспекциялық құрылымдар мен синтаксистік параллелизмнің таралуы салыстырылды.

Қазақ тілі: агглютинативті жүйе және құрылымдық икемділік.

Қазақ тіліндегі дискурстық ұйымдасу агглютинативті жүйемен тығыз байланысты. Мағыналық қатынастардың едәуір бөлігі қосымшалар мен етістік тұлғаларының қызметі арқылы беріледі. Әсіресе есімше, көсемше, шартты рай формалары мәтіндегі ойдың жалғасуын, әрекеттердің ретін, себеп-салдарлық және шарттық қатынастарды білдіруде жиі қолданылады. Корпустық талдау барысында қазақ тіліндегі мәтіндерде ретроспекциялық қатынастардың есімше, көсемше және шартты рай формаларына сүйеніп жасалатыны анықталды.

Бұл ерекшелік Н.Алдабергеновтің “Өліара” мәтінінен алынған мысалдардан анық байқалады. Мәтіндегі “Нұрмолда жыл сайын жаз жайлауда, қыс қыстауда болып, шаруаны өз көзімен көріп, жағдайды өз ауыздарынан естіп, біраз күн малшыларды аралап қайтатын” деген сөйлемде болып, көріп, естіп, аралап тұлғалары бірнеше әрекетті бір ой желісіне жинақтап тұр. Нұрмолданың малшыларды аралауы бірінен кейін бірі орындалған іс-әрекеттер арқылы сипатталады. Мұнда әрекеттердің арасына арнайы жалғаулық қойылмаса да, олардың реттілігі мен ішкі байланысы көсемше тұлғаларының қызметі арқылы көрінеді. Генеративті-семантикалық тұрғыдан бұл сөйлемде бірнеше предикат бір субъектінің әрекеті ретінде ұйымдасқан. Үстірт құрылымда олар жеке-жеке жалғаулықтар арқылы байланыспайды, бірақ терең құрылымда әрекеттердің уақыттық реті мен мақсаттық бағыты сақталады. Яғни «болып», «көріп», «естіп», «аралап» тұлғалары сыртқы формада көсемше арқылы берілсе, ішкі мағынада біртұтас предикаттық желіні құрайды.

Есімше тұлғалары да мәтіндегі мағыналық байланысты күшейтеді. «Бақпаған мал өспейді, өнбейді» деген сөйлемде бақпаған сөзі орындалмаған әрекетті білдіреді. Бұл жерде «егер мал бағылмаса» деген шартты мағына ашық айтылмаған. Бірақ сөйлемнің мазмұнынан малдың өсуі мен оған күтім жасаудың өзара байланысты екені бірден аңғарылады. Себеп-салдарлық қатынас осылайша есімше тұлғасының мағыналық қызметі арқылы берілген.

Шартты рай тұлғасының қызметі «Біз малшыларға жақсы жағдай жасасақ, олар қарамағындағы колхоз малына жақсы жағдай жасайды!» деген сөйлемнен көрінеді. Мұндағы жасасақ формасы алғашқы әрекетті кейінгі нәтиженің шарты ретінде танытады. Малшыларға жағдай жасау мен олардың малға дұрыс қарауы бір-бірімен мағыналық жағынан сабақтасып тұр. Бұл байланыс қосымша түсіндірмені қажет етпейді, сөйлемнің өз ішінен-ақ анық сезіледі.

Мәтін тұтастығы лексикалық қайталама арқылы да сақталған. «Малшы еңбегі ауыр еңбек», «малшылар қауымы», «малшыларға жақсы жағдай жасасақ» деген қолданыстарда малшы сөзі бірнеше рет қайталанып, мәтіннің негізгі тақырыптық желісін ұстап тұр. Сонымен бірге «жақсы жағдай жасасақ» және «жақсы жағдай жасайды» тіркестерінің қайталануы алдыңғы ой мен кейінгі тұжырымды байланыстырады. Осы қайталамалар мәтіндегі негізгі идеяның бірізді дамуына ықпал етеді.

Ретроспекциялық байланыс «Бұл сөздің шындығын өмір дәлелдеп те отыр» деген сөйлемнен де байқалады. Мұндағы бұл сөздің тіркесі алдыңғы сөйлемде айтылған Нұрмолданың пікіріне қайта оралтады. Соның нәтижесінде бұрынғы ой кейінгі

тұжырыммен жалғасады. Мәтіндегі мағына жеке сөйлемдердің мазмұнымен шектелмей, олардың бір-бірімен байланысы негізінде қалыптасады.

Корпустық талдау қазақ тіліндегі 40 мәтіннің 27-сінде сөйлемдер арасындағы қатынастың арнайы маркерлерсіз ұйымдасқанын көрсетті. Қазақ тілінде дискурстық байланыс көбіне морфологиялық тұлғалар, лексикалық қайталама және мәнмәгін арқылы беріледі. Формалды маркерлер сирек қолданылса да, мәтіндегі ой желісі үзілмейді. Терең мағыналық құрылым қосымша, сөз таңдауы және алдыңғы ақпаратқа қайта сілтеу арқылы ашылады. Бұл қазақ тілінің аглютинативті табиғатына тән ерекшелік.

Орыс тілі: флективті жүйе және синтаксистік екіпін

Орыс тілі флективті жүйеге жатады. Сондықтан бұл тілде мағыналық байланыс сөздердің грамматикалық түрленуімен және сөйлемнің құрылымымен тығыз ұштасады. Корпустық материалдарда себеп-салдарлық, қарсылықты және түсіндірмелі қатынастар көбіне жалғаулықтар мен бағыныңқы сөйлемдер арқылы берілгені байқалды.

Себеп-салдарлық қатынас орыс мәтіндерінде ашық көрінеді. Мысалы, интернет-дискурс материалындағы “Не так чтобы надо и все, а надо — потому что хочется” сөйлемінде потому что алдыңғы ойдың себепін нақтылап тұр. Автор “надо” деген пікірді жай міндет ретінде емес, ішкі қалаумен байланыстырады. Осы жерде мағыналық байланыс сөйлемнің өз ішінен анық танылады.

Публицистикалық мәтіндегі “Данная статья получилась достаточно критичной ... не в силу предвзятости меня как автора, но ввиду неубедительности приведенных выше аргументаций...” деген сөйлемде себептік мән басқа тәсілмен берілген. Мұнда не в силу..., но ввиду... құрылымы мақаланың не себепті сыни сипат алғанын түсіндіреді. Яғни автор өз ойын жеке көзқарасқа емес, дәлелдердің жеткіліксіздігіне сүйеніп отыр.

Қарсылықты мағына “несмотря на” тіркесі арқылы да айқындалады. “В последнее время имя Ди Каприо в титрах стало для меня своеобразным знаком качества, несмотря на неприязнь к нему в 90-х...” сөйлемінде бұрынғы ұнатпаушылық пен кейінгі бағалау қатар берілген. Екі ой бір-біріне қарсы қойылғанымен, бір сөйлемнің ішінде мағыналық жағынан тұтасып тұр.

Синтаксистік параллелизм орыс мәтіндерінде ой екіпінін күшейту үшін қолданылады. В.А.Соснора мәтініндегі “Я живу...” және “Я лечу...” құрылымдарының қайталануы сөйлемге ырғақ беріп, авторлық көңіл күйді айқындайды. Мұндай қайталама мәтіндегі ішкі қозғалысты сездіреді.

Осы мысалдар орыс тіліндегі дискурстық байланыстың синтаксистік сипатқа жақын екенін танытады. Генеративті-семантикалық тұрғыдан орыс мәтіндерінде терең мағына көбіне синтаксистік құрылым арқылы беріледі. Предикаттық қатынастар жалғаулықтар, бағыныңқы сөйлемдер және параллель құрылымдар арқылы нақтыланып, сөйлем ішіндегі мағыналық екіпінді күшейтеді. Қазақ тіліндегі мағыналық байланыс көбіне морфологиялық тұлғаларға сүйенсе, орыс мәтіндерінде жалғаулықтар, бағыныңқы сөйлемдер, шылаулы тіркестер және қайталама құрылымдар көбірек қызмет атқарады. Сондықтан орыс тіліндегі терең мағына сөйлемдердің байланысу реті мен синтаксистік ұйымдасуы арқылы ашылады.

Ағылшын тілі: аналитикалық жүйе және эксплицитті маркерлік модель

Ағылшын тілі аналитикалық жүйеге жататындықтан, мәтін ішіндегі мағыналық байланыс көбіне сөздердің орын тәртібі, көмекші етістіктер, бағыныңқы құрылымдар және арнайы дискурстық маркерлер арқылы жасалады. Корпустық материалдарды қарастыру барысында ағылшын мәтіндерінде себептік, қарсылықты, уақыттық және қорытынды қатынастардың because, however, after, before, when, therefore сияқты маркерлер арқылы жиі берілетіні байқалды. Мұндай қолданыстар мәтіндегі логикалық байланысты қабылдаушыға бірден танытады. Генеративті-семантикалық тұрғыдан ағылшын мәтіндерінде терең құрылым көбіне үстірт құрылымда ашық белгіленеді. Себеп, уақыт, қарсылық және қорытынды қатынастары арнайы маркерлер арқылы көрініп, предикаттар арасындағы семантикалық байланыс қабылдаушыға нақты бағыт береді.

Себеп-салдарлық қатынас ағылшын тілінде көбіне because маркері арқылы ашық беріледі. Мысалы, СОСА корпусындағы академиялық мәтінде “this exposure classification has been questioned because it does not correspond to the occurrence of chloracne reported” деген сөйлем кездеседі. Мұнда because алдыңғы тұжырымның себебін нақтылап тұр: жіктеудің күмән тудыруы оның нақты дерекпен сәйкес келмеуімен түсіндіріледі. Осыған ұқсас байланыс жаңалық мәтіндері “victims are especially common among this group, police say, because most workers are paid in cash and don’t have bank accounts” сөйлемінен де көрінеді. Бұл мысалда да негізгі ой мен оның себебі арнайы жалғаулық арқылы байланысқан.

Қарсылықты мағыналық қатынас however маркері арқылы беріледі. СОСА корпусындағы академиялық мәтінде “Nonexperimental data can not prove causality. However, if deterrence arguments are valid...” деген қолданыс бар. Бірінші сөйлемде эксперименттік емес деректердің себептілікті толық дәлелдей алмайтыны айтылады, ал келесі сөйлемде however арқылы басқа қырынан қарастыруға жол ашылады. Яғни бұл маркер алдыңғы ойды мүлде жоққа шығармайды, бірақ кейінгі пікірдің бағытын өзгертіп, мәтінге қарсы мәнді реңк береді. Осындай қызмет “Unlike the accounting board for companies, however, the governmental accounting board has no enforcement agency” сөйлемінде де байқалады. Мұнда however салыстырылып отырған екі нысанның айырмашылығын нақтылайды.

Ағылшын мәтіндерінде ретроспекциялық байланыс шақ формалары арқылы да беріледі. Мысалы, СОСА үлгісіндегі “This had been going on for several days” сөйлемінде had been going on формасы әрекеттің бұрын басталып, белгілі бір уақытқа дейін жалғасқанын білдіреді. Бұл жерде өткен шақ жай ғана уақытты көрсетпейді, алдыңғы жағдайды кейінгі баяндаумен байланыстырып тұр. Сондықтан ретроспекциялық мағына ағылшын тілінде көмекші етістік пен есімше формасының тіркесуі арқылы айқындалады.

Осы мысалдар ағылшын тіліндегі дискурстық байланыстың эксплицитті сипатқа жақын екенін аңғартады. Қазақ тілінде мағыналық қатынас көбіне морфологиялық тұлғалар мен мәнмәтінге сүйенсе, ағылшын тілінде логикалық байланыс арнайы маркерлер мен грамматикалық құрылымдар арқылы ашығырақ беріледі. Сондықтан ағылшын мәтіндерінде терең мағына көбіне беткі құрылымның өзінде көрініп, сөйлемдер арасындағы уақыттық, себептік және қарсылықты қатынастар нақты белгіленеді.

Дискурстық үлгілердің прагматикалық қызметі. Имплицитті модель басым мәтіндерде мағыналық қатынасты анықтауда мәнмәтіннің қызметі күшейеді. Қазақ мәтіндерінде логикалық байланыс көбіне морфологиялық тұлғалар мен алдыңғы ақпарат арқылы танылады. Ағылшын мәтіндеріндегі эксплицитті маркерлер интерпретация бағытын ашық көрсетеді. Орыс мәтіндеріндегі синтаксистік параллелизм ой екпінін айқындап, эмоциялық реңк қалыптастырады.

Статистикалық талдау нәтижелері. Корпустық деректер IBM SPSS Statistics бағдарламасында өңделді. Талдауға 120 мәтіндік фрагмент енгізілді: қазақ тілі – 40, орыс тілі – 40, ағылшын тілі – 40. Айнымалылар ретінде тіл және дискурстық ұйымдасу типтері алынды: эксплицитті маркерлік модель, имплицитті модель, ретроспекциялық құрылым және синтаксистік параллелизм.

Эксплицитті және имплицитті модельдердің таралуы

Кесте 1 – Дискурстық модельдердің тілдер бойынша таралуы

Тіл	Мәтін саны (n)	Эксплицитті модель, n (%)	Имплицитті модель, n (%)
Қазақ тілі	40	13 (32,5%)	27 (67,5%)
Орыс тілі	40	22 (55,0%)	18 (45,0%)
Ағылшын тілі	40	31 (77,5%)	9 (22,5%)
Барлығы	120	66 (55,0%)	54 (45,0%)

Pearson $\chi^2(2)=16,36$; $p<0,001$; Cramer’s $V=0,37$.

Үш тілде эксплицитті және имплицитті модельдер әркелкі таралды. Бұл айырмашылық статистикалық тұрғыдан мәнді болды: $\chi^2(2)=16,36$; $p<0,001$. Cramer's $V=0,37$ тілдік топ пен дискурстық модельдің таралуы арасында орташа деңгейдегі байланыс бар екенін көрсетті. Қазақ мәтіндерінде имплицитті байланыс басым болып, оның үлесі 67,5 пайызды құрады. Ағылшын мәтіндерінде эксплицитті модель 77,5 пайызға жетті. Орыс тіліндегі көрсеткіштер екі үлгінің аралық сипатын танытты. Алынған деректер қазақ мәтіндеріндегі мағыналық сабақтастықтың көбіне морфологиялық тұлғалар мен мәнмәтінге сүйенетінін, ағылшын мәтіндерінде логикалық қатынастардың ашық маркерлер арқылы жиі берілетінін аңғартады.

Типологиялық-дискурстық баланс

Үш тілдегі мағыналық байланыстың басым берілу бағытын жинақтап көрсету үшін типологиялық-дискурстық баланс (ТДБ) атты авторлық сипаттамалық көрсеткіш қолданылды. Бұл көрсеткіш дербес статистикалық тестке жатпайды, эксплицитті және имплицитті модельдердің пайыздық арақатынасын ықшам түрде көрсетеді. ТДБ эксплицитті модель үлесінен имплицитті модель үлесін азайту арқылы есептелді:

$$\text{ТДБ} = \text{эксплицитті модель үлесі} - \text{имплицитті модель үлесі}$$

Кесте 2 – Типологиялық-дискурстық баланс көрсеткіші

Тіл	Эксплицитті модель (%)	Имплицитті модель (%)	ТДБ көрсеткіші	Дискурстық бағыты
Қазақ тілі	32,5	67,5	-35,0	Морфологиялық-имплицитті бағыт
Орыс тілі	55,0	45,0	+10,0	Аралас бағыт
Ағылшын тілі	77,5	22,5	+55,0	Эксплицитті-маркерлік бағыт

Кесте нәтижелері қазақ тілінде мағыналық байланыстың көбіне мәнмәтін мен морфологиялық тұлғалар арқылы берілетінін көрсетеді. Ағылшын тілінде, керісінше, логикалық қатынастар ашық маркерлер арқылы айқындалады. Орыс тілі екі бағыттың аралығында орналасып, аралас дискурстық сипат танытады. ТДБ-ның теріс мәні имплицитті бағыттың, оң мәні эксплицитті бағыттың басымдығын білдіреді. Нөлге жақын көрсеткіш екі үлгінің таралуы шамалас екенін танытады.

Ретроспекциялық құрылымдардың таралуы

Кесте 3 – Ретроспекциялық құрылымдардың жиілігі

Тіл	Мәтін саны (n)	Ретроспекция (n)	Үлес (%)
Қазақ	40	29	72,5
Орыс	40	26	65,0
Ағылшын	40	30	75,0
Барлығы	120	85	70,8

Pearson $\chi^2(2)=1,05$; $p=0,59$; Cramer's $V=0,09$.

Үш тілде де ретроспекциялық құрылымдар шамалас деңгейде кездесті. Қазақ, орыс және ағылшын мәтіндеріндегі көрсеткіштер бір-бірінен елеулі айырмашылық көрсетпеді. Негізгі айырмашылық олардың берілу жолынан көрінді. Қазақ тіліндегі мәтіндерде ретроспекциялық байланыс көбіне морфологиялық тұлғалар арқылы берілсе, ағылшын тілінде синтаксистік маркерлер жиірек қолданылды.

Синтаксистік параллелизмнің таралуы

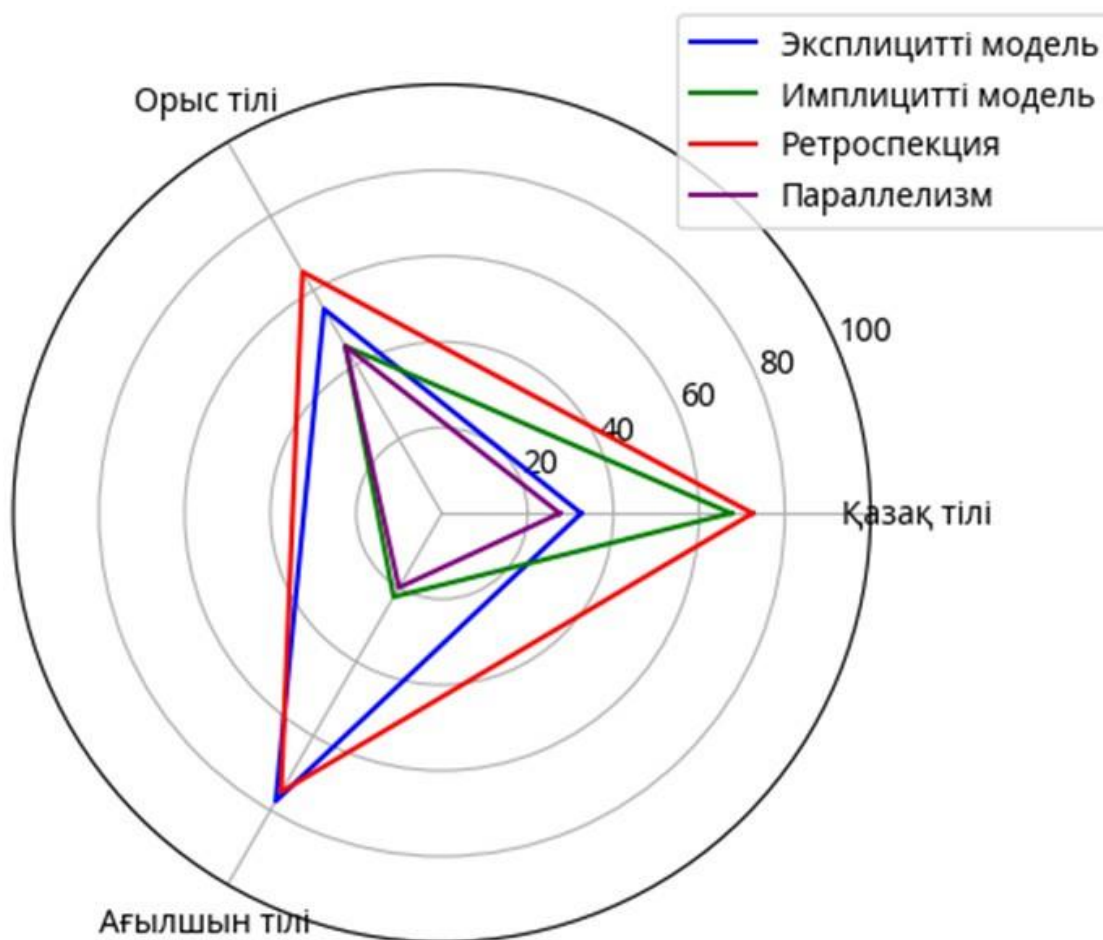
Кесте 4 – Синтаксистік параллелизмнің таралуы

Тіл	Мәтін саны (n)	Параллелизм (n)	Үлес (%)
Қазақ	40	11	27,5
Орыс	40	18	45,0
Ағылшын	40	8	20,0
Барлығы	120	37	30,8

Pearson $\chi^2(2)=6,17$; $p=0,046$; Cramer's $V=0,23$.

Синтаксистік параллелизм орыс тіліндегі мәтіндерде көбірек кездесті. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі көрсеткіштер төмен болды. Cramer's $V=0,23$ тілдік топ пен синтаксистік параллелизмнің таралуы арасындағы байланыстың әлсіз екенін көрсетті. Демек, параллелизм орыс мәтіндерінде жиірек кездескенімен, анықталған айырмашылықтың шамасы үлкен емес. Бұл үрдіс эмоциялық екпін мен құрылымдық қайталама кездесетін орыс мәтіндерінде айқынырақ көрінді. Зерттелген көрсеткіштердің тілдер бойынша таралуы 1-суретте жинақталып берілді.

Сурет 1 – Дискурстық модельдердің тілдер бойынша таралуы

Қорытынды. Қарастырылған 120 мәтіндік фрагмент мағыналық байланыстың қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде бірдей құралдармен берілмейтінін байқатты. Қазақша үзінділерде ойдың сабақтастығы көбіне етістік тұлғалары, сөз қайталамалары және алдыңғы мәнмәтін арқылы сақталған. Ағылшын мәтіндерінде себеп, уақыт пен қарсылық қатынастары арнайы маркерлермен анық көрсетіледі. Орыс тіліндегі материалда жалғаулықты құрылымдар мен мәнмәтіндік байланыс қатар қолданылып, синтаксистік қайталамалар жиі ұшырасты.

Ретроспекция барлық үш тілдің материалынан табылды. Айырмашылық оның кездесу жиілігінен гөрі тілдік рәсімделуінен байқалады. Қазақ мәтіндерінде бұрын айтылған ойға оралуға есімше, көсемше және шақ тұлғалары қатысады. Ағылшын тілінде уақыттық сабақтастық шақ формалары мен арнайы байланыстырушы бірліктер арқылы ашығырақ беріледі. Орыс мәтіндеріндегі параллель сөйлемдер алдыңғы және кейінгі бөліктерді байланыстырып, автор назар аударған ойды күшейтеді.

Талдау барысында терең мағына мен оның мәтіндегі сыртқы берілуі үнемі сәйкес келе бермейтіні анықталды. Кейбір қатынастар жалғаулық немесе дискурстық маркер арқылы бірден танылады. Енді бір жағдайда олардың мәні сөз тұлғасынан, сөйлемдердің орналасуынан немесе бұған дейін айтылған ақпараттан аңғарылады. Демек, мәтіннің тұтастығы жеке бір тілдік құралға тәуелді емес; ол бірнеше деңгейдегі бірліктердің өзара қызметінен құралады.

Бұл тұжырымдар зерттеуге алынған фрагменттердің көлемі, жанрлық құрамы және мерзімдік ауқымымен шектеледі. Анықталған ерекшеліктерді барлық қазақ, орыс және ағылшын дискурсына ортақ заңдылық деп қабылдауға болмайды. Кейінгі зерттеулерде әр жанрды жеке алып, ауызша сөйлеу мен әлеуметтік желі материалдарын қосу қазіргі нәтижелерді нақтылауға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

1. Lakoff G. On Generative Semantics // Semantics: An Interdisciplinary Reader in Philosophy, Linguistics and Psychology / Eds. D.D. Steinberg, L.A. Jakobovits. – Cambridge: Cambridge University Press, 1971. – P. 232-296.
2. McCawley J.D. The Role of Semantics in a Grammar // Universals in Linguistic Theory / Eds. E. Bach, R.T. Harms. – New York: Holt, Rinehart and Winston, 1968. – P. 124-169.
3. Кембаева А.Т., Жұбай О.С., Жакипова М.Н. Тілдік тұлға дискурсындағы когезия мен ретроспекция тәсілдері // Еуразия гуманитарлық институтының хабаршысы. – 2025. – № 1. – Б. 25-34. DOI: <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2025-1.03>
4. Оразбаева Ф.Ш. Нейролингвистика мен коммуникативтік тіл білімінің байланысы: методология мен әдістеме // TILTANYM. – 2025. – № 1 (97). – Б. 106-124. DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-1-106-124>
5. Zwaan R.A., Radvansky G.A. Situation Models in Language Comprehension and Memory // Psychological Bulletin. – 1998. – Vol. 123, No. 2. – P. 162-185. DOI: <https://doi.org/10.1037/0033-2909.123.2.162>
6. Marchal M., Hewett F., Scholman M.C.J., Shahmohammadi S., Stede M., Demberg V. The Facilitating Effect of Connectives across Relations and Languages // Frontiers in Language Sciences. – 2025. – Vol. 4. – Article 1721510. DOI: <https://doi.org/10.3389/flang.2025.1721510>
7. Roozafzai Z.S. Exploring the Relationship between English Language Syntax and Cohesion in Professional Discourse // Journal of English in Academic and Professional Communication. – 2025. – Vol. 11, No. 2. – P. 155–189. DOI: <https://doi.org/10.25047/jeapco.v11i2.5886>
8. Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты. Қазақ тілінің ұлттық корпусы. URL: <https://qazcorpus.kz/> (қаралды: 04.02.2026).
9. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. Алматы қазақ тілі корпусы (АҚТК). URL: <https://web-corpora.net/KazakhCorpus/> (қаралды: 04.02.2026).
10. Национальный корпус русского языка. URL: <https://ruscorpora.ru/> (қаралды: 04.02.2026).

11. Davies M. The Corpus of Contemporary American English (COCA). URL: <https://www.english-corpora.org/coca/> (қаралды: 04.02.2026).
12. Davies M. Corpus of News on the Web (NOW). URL: <https://www.english-corpora.org/now/> (қаралды: 04.02.2026).
13. Halliday M.A.K., Hasan R. Cohesion in English. – London: Longman, 1976. – 374 p.
14. Jackendoff R. Semantic Structures. – Cambridge, MA: MIT Press, 1990. – 338 p.
15. Levinson S.C. Pragmatics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1983. – 420 p.

Ф.Ш. ОРАЗБАЕВА, А.Д. РЫСКҰЛОВА

Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан

Э.К. ПЕРТАЕВА

Международный Таразский университет имени Ш.Муртазы,

Тараз, Казахстан

ГЕНЕРАТИВНАЯ СЕМАНТИКА В КАЗАХСКОМ, РУССКОМ И АНГЛИЙСКОМ ДИСКУРСЕ: СОПОСТАВИТЕЛЬНО-ТИПОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация. Материал исследования составили фрагменты на казахском, русском и английском языках. Их сопоставление позволило выявить языковые средства, обеспечивающие логическую и временную связь между предложениями. Отдельно рассматривались эксплицитные и имплицитные модели, ретроспекция и синтаксический параллелизм.

Материал исследования включал 120 фрагментов, отобранных из открытых электронных корпусов: по 40 текстов на казахском, русском и английском языках. В каждом из них рассматривались морфологические формы, особенности синтаксической организации, лексические повторы и смысловые связи между предложениями. Разметку выполняли два эксперта независимо друг от друга. Степень совпадения их решений составила $\kappa=0,84$. Значимость различий между языковыми группами проверялась по критерию χ^2 Пирсона, а сила установленной связи — по коэффициенту V Крамера. В казахском материале имплицитная связь была отмечена в 27 из 40 фрагментов, что составило 67,5 %. В английских текстах, напротив, преобладало открытое выражение логических отношений с помощью специальных маркеров — 77,5 процента. Русские тексты сочетали признаки обеих моделей. Ретроспективные структуры во всех трех языках встречались примерно с одинаковой частотой, однако оформлялись разными языковыми средствами. Наиболее заметное распространение синтаксического параллелизма отмечено в русскоязычном материале.

Для сводного представления полученных данных предложен показатель типологико-дискурсивного баланса. Он позволяет увидеть, какая модель связи преобладает в каждом языке, и сопоставить эти различия с особенностями их грамматической организации.

Ключевые слова: генеративная семантика, дискурс, эксплицитная связь, имплицитная связь, ретроспекция, синтаксический параллелизм, когезия, типологико-дискурсивный баланс.

F.SH. ORAZBAYEVA, A.D. RYSKULOVA

Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

E.K. PERTAEVA

International Taraz University named after Sh.Murtaza, Taraz, Kazakhstan

GENERATIVE SEMANTICS IN KAZAKH, RUSSIAN, AND ENGLISH DISCOURSE: A COMPARATIVE TYPOLOGICAL ANALYSIS

Annotation. The study is devoted to the analysis of the expression of deep semantic structure in discourse materials in Kazakh, Russian and English. It emphasizes communicative and pragmatic aspects of generative semantics, relations between explicit and implicit links, and the distribution of retrospection and syntactic parallelism in the three languages. The data set contains 120 fragments of

texts from open electronic corpora, 40 fragments for each language. Morphological, syntactic, lexical, and semantic analyses were combined with comparative and statistical procedures. Two independent experts coded the material, and inter-coder agreement was assessed using Cohen's Kappa, which reached $\kappa=0.84$. The relationship between language and types of discourse organization was tested using Pearson's chi-square test, while the strength of association was measured with Cramer's V. The findings indicate that the implicit model prevailed in 67.5 percent of the Kazakh texts, whereas the explicit model occurred in 77.5 percent of the English texts. Russian displayed a mixed pattern of discourse organization. Retrospective structures appeared at similar rates in all three languages, but syntactic parallelism was more common in Russian texts. The paper presents a typological-discursive balance index for summarizing the relation between explicit and implicit models. The results shed light on the relationship between discourse organization and language typology and contribute to the description of generative semantics at the level of coherent text.

Keywords: generative semantics, discourse, explicit model, implicit model, retrospection, syntactic parallelism, cohesion, typological-discursive balance.

References

1. Lakoff G. On Generative Semantics // *Semantics: An Interdisciplinary Reader in Philosophy, Linguistics and Psychology* / Eds. D.D. Steinberg, L.A. Jakobovits. – Cambridge: Cambridge University Press, 1971. – P. 232-296.
2. McCawley J.D. The Role of Semantics in a Grammar // *Universals in Linguistic Theory* / Eds. E. Bach, R.T. Harms. – New York: Holt, Rinehart and Winston, 1968. – P. 124-169.
3. Kembraeva A.T., Jūbai O.S., Jakipova M.N. Tıldık tūlğa diskursyndağy kogeziya men retrospeksiya tāsilderi // *Eurazia gumanitarlyq institutynyñ habarşysy*. – 2025. – № 1. – B. 25-34. DOI: <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2025-1.03>
4. Orazbaeva F.Ş. Neirolingvistika men komunikativтік тіл білімінің байланысы: metodologia men әдістеме // *TILTANYM*. – 2025. – № 1 (97). – B. 106-124. DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-1-106-124>
5. Zwaan R.A., Radvansky G.A. Situation Models in Language Comprehension and Memory // *Psychological Bulletin*. – 1998. – Vol. 123, No. 2. – P. 162-185. DOI: <https://doi.org/10.1037/0033-2909.123.2.162>
6. Marchal M., Hewett F., Scholman M.C.J., Shahmohammadi S., Stede M., Demberg V. The Facilitating Effect of Connectives across Relations and Languages // *Frontiers in Language Sciences*. – 2025. – Vol. 4. – Article 1721510. DOI: <https://doi.org/10.3389/flang.2025.1721510>
7. Roozafzai Z.S. Exploring the Relationship between English Language Syntax and Cohesion in Professional Discourse // *Journal of English in Academic and Professional Communication*. – 2025. – Vol. 11, No. 2. – P. 155-189. DOI: <https://doi.org/10.25047/jeapco.v11i2.5886>
8. Ahmet Baitürsynūly atyndağy Tіл білімі instituty. Qazaq tılınıñ ūlttyq korpusy. URL: <https://qazcorpus.kz/> (qaraldy: 04.02.2026).
9. Āl-Farabi atyndağy Qazaq ūlttyq universiteti. Almaty qazaq tılı korpusy (AQTK). URL: <https://web-corpora.net/KazakhCorpus/> (qaraldy: 04.02.2026).
10. Nasionāl'nyi korpus ruskogo iazyka. URL: <https://ruscorpora.ru/> (qaraldy: 04.02.2026).
11. Davies M. The Corpus of Contemporary American English (COCA). URL: <https://www.english-corpora.org/coca/> (qaraldy: 04.02.2026).
12. Davies M. Corpus of News on the Web (NOW). URL: <https://www.english-corpora.org/now/> (qaraldy: 04.02.2026).
13. Halliday M.A.K., Hasan R. Cohesion in English. – London: Longman, 1976. – 374 p.
14. Jackendoff R. Semantic Structures. – Cambridge, MA: MIT Press, 1990. – 338 p.
15. Levinson S.C. Pragmatics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1983. – 420 p.

Авторлар туралы мәлімет:

Оразбаева Фаузия Шәмсіқызы – педагогика ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА академигі, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің профессоры, Алматы, Қазақстан.

Оразбаева Фаузия Шәмсіқызы – доктор педагогических наук, профессор, академик НАН РК, Казахского национального педагогического университета имени Абая, Алматы, Казахстан.

Orazbayeva Fauziya Shamsikyzy – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Рысқұлова Айнагүл Дүйсенбекқызы – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің докторанты, Алматы, Қазақстан.

Рысқұлова Айнагүл Дүйсенбекқызы – докторант Казахского национального педагогического университета имени Абая, Алматы, Казахстан.

Ryskulova Ainagul Duisenbekkyzy – doctoral student of Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Пертаева Эльмира Құлибайқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Ш.Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз университетінің профессор-ассистенті, Тараз, Қазақстан.

Пертаева Эльмира Кулибаевна – кандидат филологических наук, профессор-ассистент Международного Таразского университета имени Ш.Муртазы, Тараз, Казахстан.

Pertaeva Elmira Kulibaevna – Candidate of Philological Sciences, Assistant Professor at Sh.Murtaza International Taraz University, Taraz, Kazakhstan.